

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 94 (47).02 (093)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.269>

Надія Агафонова*

РУСЬКО-ПОЛОВЕЦЬКИЙ КОНФЛІКТ У БИЛИННОМУ ЕПОСІ

Анотація: Літописи – основне джерело презентації руської державності IX–XIII ст. Акцентований писемний ресурс – рефлексія на державотворчий процес лише двох найбільших феодалів тогочасся: князя та церкви. Билини – епічний формат реакції на той-таки процес тієї частини соціуму, яка виявляла спротив ініціативам Рюриковичів: змінити власника землі, зруйнувавши традиційно діючий принцип общинного землеволодіння; замінити звичаєве право на кодифіковане, централізувати владу шляхом заміни демократично обраних князів у контексті того чи іншого племені на посадника Києва, збільшити оподаткування, увівши десятину; надати християнству статус державної релігії, викоринивши язичництво.

Билини – епічний відбиток конфлікту між соціальними силами, що виробляли фарватер державності і соціальною більшістю, яка переживала втрату прав і свобод у ході встановлення нового формату суспільної практики. Вся опонуюча (автохтонна!) маса «прочитується» за політонімом «половці» у значенні «захисники». Билинний епос – презентант русько-половецького протистояння.

Ключові слова: билини, епос, половці, державотворчі ініціативи, християнство, кодифіковане право, десятина, богатир

Вступ. Майже два століття основним джерелом дослідження історії держави Русь були літописи, які презентували точку зору на тогочасні події двох могутніх феодалів – князя та церкви. Процес становлення держави, розвитку державності носив доволі болісний характер, адже передбачав у край радикальні зміни: руйнацію общинного землеволодіння, що означало втрату права власності на землю одних і перехід цього права до інших, серед яких – князі, церкви, монастирі, «кращі люди», бояри, дружинники; надання християнству статусу державної релігії, введення десятини, що фіксувало збільшення податків; перехід від звичаєвого права до кодифікованого, що передбачало грошові штрафи за всі категорії порушень; централізація влади: введення інституту намісництва. Ставлення соціальної більшості до зауважених змін літописи ігнорують. Джерелом-презентантом думки, волі, переживань, сподівань тодішньої соціальної більшості (народу) є билинний епос. Сили, незгодні з акцентованими змінами, в літописах фігурують під політонімом «половці». За

* Агафонова Надія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету (Одеса, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2508-4581>; e-mail: agafonovanv320@gmail.com

половцями «прочитуємо» сіверян, кривичів, уличів, радимичів, в'ятичів та аланів¹. Історична наука має змінити підходи до оцінки державного досвіду IX–XIII ст.: відмовитися від парадигми «києво-руський державотворчий процес – винятково прогрес» і приділити увагу концептові «державотворчий процес – зіткнення державного інтересу (за яким інтерес соціального страту, що виробляє фарватер державності) з індивідуальним». Зміст і характер індивідуального інтересу і презентує, на наш погляд, билинний епос. Саме у цьому і полягає актуальність публікації.

Огляд літератури. Історіографія досліджуваної проблеми бере свій початок у XIX ст.: у часі становлення етнографії, коли виникла дискусія між російськими й українськими науковцями з питання приналежності билинного епосу. Імперська наукова еліта, з подачі М. Погодіна, наполягала на винятково російській природі означеного формату усної народної творчості. На початку XX ст. у дискусію вступає М. Грушевський: «Коли вирисувалася в перших своїх записах великоруська епічна традиція так званих билин, українські дослідники усної традиції в особах Максимовича, Бодянського, Костомарова вдовольнилися побіжними замітками, що ця епічна традиція зародилася на Україні, але вигасла тут під натиском нових переживань, інтересів і тем»². Учений наполягав на тому, що усна традиція склала основу української книжної творчості: «...тільки в сполученні цих усних і книжних матеріалів виступає ясніше духовний зміст цих, покривджених історією століть»³.

Українські літературознавці сьогодення пропонують нову періодизацію фольклору та класифікацію жанрів з урахуванням сучасних досліджень історії, етнопсихології, культурології, міфології; дають визначення билини – перший і найдавніший жанр героїчного епосу українського народу. І головне – захищають право української культури на означений формат епіки. Наголошують на тому, що билини – автентичний героїчний епос українського народу: «Билини – це героїчний епос Київської Русі, який виник у княжу добу – в період зламу світогляду древніх русичів. Це відображено в їх змісті: співіснування у них двох світоглядних систем – міфологічної та християнської, що не протиставляються, а взаємопереплетені у цих текстах, можуть означати, що і в дохристиянський період русичі мали епічну традицію, уламки якої дійшли до наших днів. Тільки з розумінням цих двох світоглядних концепцій можна пояснити природу билин, деякі їх складові компоненти, елементи поетики. Сама міфологія, як вихідний пункт розвитку фольклору (у тому числі й епосу, лірики, драми), внаслідок тривалого розвитку відбилася у билинах»⁴. Для нашого дослідження важливим є акцент М. Рклицького: нартівський епос⁵ – предтеча давньоруського билинного епосу⁶.

¹ Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці-автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. Вип. 10. С. 121-129.

² Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / Упор. О.М. Таланчук; прим. С.К. Расовецького. Київ: Либідь, 1994. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush4.htm>

³ Ibidem.

⁴ Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість. Київ: Знання-Прес, 2006. С. 246.

⁵ Нартівський епос – епос, що існує серед деяких народів Північного Кавказу, основу якого складають оповіді про походження та пригоди героїв-богатирів («нартів»). – Прим. ред.

⁶ Рклицький М.В. К вопросу о нартах и нартских сказаниях. Владикавказ, 1927. С. 30.

Б. Рибаків, оцінюючи два види джерел, – билини та літописи, що уможливають реконструкцію києво-руського процесу державотворення IX–XII ст., зазначає, що вони презентують світоглядну позицію різних сторін: двох суб'єктів державотворчого процесу. Перше джерело – літописи, які є лише «...відображенням (вільним чи невільним) поглядів, смаків його (літописця – Авт.) кругозору і ступеню обізнаності, його симпатій та антипатій»⁷. Отже, картина відтвореної літописцем дійсності, є адекватною лише побаченій ним дійсності. На думку вченого, літописи – феодальна писемність, яка відображала точку зору феодального класу і лише почасти – міщан. Точка зору мас, їх бачення дійсності не присутні в літописах. Виповнює цю значну прогалину друге із характеризованих джерел – билини.

Солідарні з Б. Рибаківим погляди на дану проблему візує А. Веселовський: «...факти, які літопис зачіпає лише стороною, могли збуджувати інтерес маси, іноді, можливо, і з права, бо питання про історично важливе часто вирішується нами з погляду літопису, причому не береться до уваги народна поезія, яка теж є свого роду історичний суд»⁸.

На думку В. Мірзоева, билинний епос є відображенням боротьби прибічників державності з її противниками: «Посилення держави неминуче наштовхувалося на пережитки первіснообщинного ладу, які перебували в антагонізмі з новими установами та чинили їм опір»⁹. Визначальний акцент. Одна проблема: історіографія не візує даний аспект ретроспективи, відсутні дослідження, презентуючи заявлений літературознавцем злам.

Зауважимо: Б. Рибаків далекий, як показують його коментарі, до текстів билин і концепція, яку він випрацьовує, дослідивши билинний епос, від визнання того, що етномасою, яку не презентують літописи, є землероби-общинники, називані у літописах половцями. Тобто літописи ігнорують оцінку соціальних змін з позицій родової общини. Б. Рибаків переконаний, що билини, як джерело історії, заслуговують на увагу. До всього, зазначає, що воно є мало, недостатньо експлуатованим і підсумовує: «По мірі заглиблення у билинні сюжети та зіставлення їх із реальними подіями, записаними у літописах, з'ясовувалась їх безперечна народність та історичність, конкретність епічних героїв і подій... Тільки билини, складені самим народом, можуть вказати нам на оцінку рідної історії народом, творцем її. Тільки з билин, з розгляду всього билинного фонду загалом можемо встановити, які періоди історії оспівувалися народом і про які замовчувалося»¹⁰.

Не побачивши у половцях автохтонів, Б. Рибаків натрапив на низку протиріч, головним з яких є те, що конфлікт між руссю та половцями у билинах, на його погляд, відсутній. Адже билинні конфлікти – внутрішні. Протистояння між князем і Солов'єм Розбійником, між Добринею і Доном, між Вольгою і Микулою Селяновичем, між Поповичем і Тугарином, між Іллею Муромцем і Соколиком – це внутрішні конфлікти, це протистояння між своїми. Але такими своїми, як на наш погляд, що стоять по різні сторони барикад у ході тогочасної революції, докорінної зміни, яка тривала упродовж X – перш. пол. XI ст. та сформувала напружену соціально-політичну ситуацію для етносередків охоплених нею.

⁷ Рибаків Б.А. Древняя Русь. Сказания Былины Летописи. Москва: Изд. Академии наук СССР, 1963. С. 4.

⁸ Веселовский А.Н. Из лекции по истории эпоса / Публ. В.М. Гацака // Типология народного эпоса. Москва, 1975. С. 299.

⁹ Мирзоев В.Г. Былины и летописи. Памятники русской исторической мысли. Москва: Мысль, 1978. С. 34.

¹⁰ Рибаків Б.А. Указ. раб. С. 4.

Всі перелічені конфлікти «відбивають» – і через сюжет, і через характеристики героїв та їх поведінку, і через зміст самого конфлікту (часто завуальованого, як вимагає того жанр билини), і через експлуатовані міфологеми, і через наявний у змісті символізм, – протистояння між Рюриковичами та половцями, землеробами-общинниками. *Завдання даного дослідження* довести правомірність акцентованого.

Виклад основного матеріалу. Билини, як джерело історії, можна поділити на два види. Перші – ті, що є за формою та змістом ближчими до міфу. Другі – епічні, з «присутньою» в них гіперболізацією самого конфлікту чи характеристик і дій (вчинків) учасників конфлікту. Міфологічним є сюжет билини про богатиря Дуная / Дону. Звернемо увагу на те, що маємо билини, в яких експлуатовано в рамках даного сюжету два оніми: Дон (Дон Іванович) і Дунай. Дон Іванович уособлює східних половців-куманів (межиріччя Дніпро-Дон), а Дунай – західних (межиріччя Дніпро-Дунай).

До речі, Б. Рибаків відстоює думку про співвідносність сюжету означеного циклу билин саме з подійною палітрою IX-X ст. Дон Іванович – богатир, кочуючий степом. Він ставить у полі, на відміну від русів, чорне шатро. Так і було у практиці IX-X ст.: руси (державники і ті, хто визнав державотворчий процес) будували з білого каменю міста, часто фортеці, а землероби-общинники жили в землянках, сукупність яких могла носити назву «вежа». Вежі – житла, зведені шляхом застосування деревини (швидше хмизу, хворостняка) і землі, бо майже наполовину були вкопаними в землю. Земля асоціюється з чорним кольором. Звідси чорне шатро. Науковці XIX ст. до веж відносили не лише земляні будови, а й кам'яні. Це означало розширення семантичного поля лексеми «вежа». Літописи фіксують завоювання русичами половецьких веж. Вежа – лексема, що функціонує у тому ж значенні і у сучасній українській мові.

Конфлікт між Добринею і Доном Івановичем виник, як зазначає Б. Рибаків, на побутовому рівні. Дон Іванович, на його погляд, – не зовнішній ворог: «...не як постійний ворог Русі, а лише тому, що Добрина виїхав у його степ і набідокурив у його чорному шатрі»¹¹. На нашу думку, Добрина, а точніше ті, хто стоять за цим образом, увійшли в землі Подоння (чорне шатро) і своїми нововведеннями призвели до присвоєння общинних земель, до зламу общинного устрою. Ось що стоїть за стриманим висловом Б. Рибаків «набідокурив».

Дон Іванович (Дунай) помирає у глибокій ямі, виритій для нього в степу. Такою ж була соціальна смерть землеробів-общинників. Руси заганяють половців у Задоння, де їх етнічне «я» гине чи втрачає (вимушено) свої характеристики, параметри, статус. Вони (кривичі, в'ятичі, сіверяни, радимичі) «увіллються» в інший (алани) етнос. Відірваність від рідної землі (землі свого роду), відсутність права та можливості жити усталеними нормами – це смерть, хоч вона, може, не завжди фізична. Дон, блукаючий степами, йде в землю. Так і половці вимушено відступають, їх поглинає інший етнічний осередок, інша земля. У билинах цього ж циклу наявна ще й така розв'язка, коли Дунай / Дон Іванович закінчує життя самогубством через смерть дружини Анастасії, яка є уособленням рідної землі. Всевишній об'єднав в одне ціле народ (Дон Іванович, Дунай) з конкретною землею (Анастасія). Земля загинула (її відібрали) і тепер народ втратив сенс життя. Опір половецтва

¹¹ Рибаків Б.А. Указ. раб. С. 49.

Рюриковичам прирівнювався у народній свідомості до самогубства. Від крові Дона Івановича й Анастасії народжується новий потік – «Славний тихий Дон». Означення «тихий», очевидно, символізувало покір.

Якби Б. Рибаків визнав за однією із сторін билинного конфлікту половців, землеробів-общинників, – він не постав би перед фактом невизначеності змісту конфлікту для самого себе. Ось яким питанням задається дослідник: «Якими були початкові пісні про південно-східних сусідів Русі, уособлені в Дунаї та воїтельниці Настасії, які саме події спричинили їх виникнення – визначити неможливо, але ймовірність ототожнення всього циклу билин про Дунай з кінними дружинниками Сіверського Дінця IX ст. і нащадками, що розчинилися у російському середовищі, не повинна упускатися нами з уваги, і до цього питання доведеться повернутися у подальшому»¹². Наше дослідження і є, власне, поверненням до цієї проблеми, відповіддю на поставлені Б. Рибаківим питання. Воїнство Подоння не розчинилося у руському середовищі, а вимушено відступило. Одна його частина трансформувалась в осетин Північного Кавказу. Про це у фольклорі: в оповіді «Як Созирико побрався з дочкою Сонця». За сюжетом Созирико відвідує пекло. Він переконаний, що там зосереджені всі вороги осетин. Так і сталося: Созирико зустрів у пеклі убитих ним богатирів¹³. Богатирі стояли на охороні інтересів князя, а за ним – держави.

Билини Володимирового циклу Б. Рибаків називає яскравою, цілісною епічною картиною. Отже, за запропонованою нами типологізацією, це билини другого виду, що стоять далі від міфу та наближаються до історії. Ілля Муромець – діюча особа трьохсотлітньої історії Русі, відтвореної у билинах. Поява цього образу пов'язується з часом приходу до влади Володимира Першого. Ось як характеризує цей час Б. Рибаків: «Це була епоха розквіту ранньофеодальної монархії Русі, епоха великих внутрішніх змін. Півтора десятки племінних союзів, що об'єднували понад сотню східнослов'янських племен, злилися в одну державу на чолі з “матір'ю руських міст” Києвом»¹⁴.

Порозмірковуємо щодо розквіту. За «розквітом», за «злиттям» стояв соціальний злам: тотальна урбанізація з усіма її наслідками, така ж феодалізація земель і перехід їх у власність князів, церков, монастирів, бояр, старійшин, «луччих людей»; перетворення вільних землеробів-общинників на залежних і напівзалежних, заміна звичаєвого права на кодифіковане з передачею функцій правосуддя церкві та церковникам; введення єдиного релігійного режиму «мечем і вогнем» – ось приблизний перелік тих заходів, які припадають на заявлений Б. Рибаківим «розквіт». Так, це були кроки, з одного боку, направлені на впровадження у соціальну практику монархічного, на противагу демократичному, ідеалу влади, що давало ефект конкурентоспроможності цих земель на світовій арені, але у вирі цих тотальних змін була й інша сторона, яка несла невиправні втрати – землероби-общинники, половці літописів. Саме це протистояння і відбивають билини Володимирового циклу.

Задекларовані Б. Рибаківим сотні слов'янських племен, що свідомо, як на його погляд, пішли на об'єднання, «злиття», у літописах, як і в билинах, фігурують як вигнанці, приречені на блукання як і Дон Іванович, Дунай. Так, коли Юрій Довгорукий у 1119 р.

¹² Ibid. С. 50.

¹³ Рклицкий М.В. Указ. раб. С. 29.

¹⁴ Рыбаков Б.А. Указ. раб. С. 50.

черговий раз іде війною на землі поволжан, торки «бежаша из Руские земли; и тако метущеса zde и онде погибоша»¹⁵. І як тільки помирає Володимир Мономах, який, за визначенням літописця, «прославися в победах за Русскую землю с погаными Половци»¹⁶, торки та половці реагують. Вони йдуть на Руську землю тільки з однією метою: поновити себе в праві на землю: «...услышавше Половци, яко умер есть князь Володимер Манамах, пригнаша скоро изгоном с Торки проклятыми, с теми хотяще воевати Русскую землю»¹⁷.

Повстало половецтво не лише те, що опинилося за встановленими Володимиром Першим і Володимиром Мономахом кордонами, а й внутрішнє. Так, 1127 року (по смерті Володимира Мономаха), повстали кривичі: «Того же лета посла князь Мстислава Володимерич братию свою на кривичи четьрма пути: Вячеслава из Турова, Андрея из Володимера, а Всеволода из Городна и Вячеслава Ярославича из Клеческа»¹⁸. Посланці Мстислава отримали наказ за день придушити повстання.

Володимир як у билинах, так і в казках далеко неоднозначний образ, бо він і слову своєму зраджує, і «навушників» не в міру слухає, і, як наслідок, через наклеп ув'язнює істинних захисників землі руської. Зазначимо: такими характеристиками народ-творець билин наділяє як Володимира Першого, так і Володимира Мономаха, саме ці князі були формувачами політики утиску знекровлюючої економічний статус половців-землеробів. Б.Рибаків з усієї цієї революції-перебудови робить висновок: «Це були дії феодальної державної влади, що провадилися на користь всього народу, всіх верств і класів Русі (це який би мав бути високий рівень колективної свідомості, усвідомлення?! – *Авт.*). Феодальна формація лише починала свій історичний шлях, вона була необхідна та прогресивна. Дії уряду Володимира Великого впливали з правильно зрозумілих загальнонародних інтересів, і самі ці дії були близькі та зрозумілі всьому руському народу (а чи існував у тому часі «єдиний руський народ»? – *Авт.*) від простого смерда до боярина»¹⁹.

Зовсім по-іншому коментує акцентований історичний період М. Грушевський: «Глибокий соціальний процес пройшов в рамках устрою Київської держави. Се був розклад і ліквідація родоплемінного устрою. Уже самі переселення на південні простори сильно його підірвали. Княже право, церковна релігія, нова візантійсько-християнська культура дали викінчені форми тим соціальним і культурним явищам, які виникали й кристалізувались в сім розкладовім процесі і санкціонували сі явища. Патріархальна родина, з одного боку, територіально-громадські (сусідські) відносини на місці старого роду, індивідуальність на місці колективу, індивідуальна (чи родинна) власність на місці колективного ужиткування і відповідні тому форми моралі, образи релігійного і поетичного думання – такі глибокі зміни і переломи переживала суспільність. Процес не закінчився в рамцях Києво-Галицької державності, але вона дала йому ясно означені й усвячені релігією і правом функції. Він ломив стару мораль і тому відчувався часто як явище нечестиве і погибельне: нижче ми побачимо, в формі поетичних роздумувань над упадком Правди, осудження таких яскравих

¹⁵ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 9, 10: Патриаршая или Никоновская летопись. Москва: Наука, 1965. С. 151.

¹⁶ Ibid. С. 153.

¹⁷ Ibid. С. 151.

¹⁸ Ibid. С. 154–155.

¹⁹ Рыбаков Б.А. Указ. раб. С. 60.

проявів нового ладу, як індивідуальна власність землі (відгороджування ґрунтів і дворів, ставлення парканів і меж, забирання ґрунту панами), як розклад старої родової солідарності (свари і негаразди між родичами) і занедбування старих обрядів (святочних церемоній). Але хто дорожив чимсь в своїй соціальній і економічній позиції, даній новим ладом, ті в своїх інтересах старались підносити і скріпляти авторитет, святість і богоустановленість тих традицій, права, релігії, які дала Києво-Галицька державність. Особливо тому, що приходилось того всього боронити *перед новими окупантами*, перед їх владою й законами, а лише пунктирно повторювали їх»²⁰. Оборонцями віковичних традицій, права власності на землю і були в означеному часі половці.

У билинах відчутний настрій і бажання певних етносил помститися Києву, місту, в якому «народжувались» державотворчі ініціативи означених перед цим правителів. У народній епіці «присутні» зневага до духовенства та наміри погромити, пограбувати церкви – осередки, де політика визиску, направлена проти землеробів-общинників, набувала ідеологічного забарвлення. Билинний фонд презентує епічні замальовки, присвячені зусиллям Володимира Першого, спрямованим на формування дружинного війська. Як відомо з літописів, останній приходиться до влади за підтримки варягів, які по завершенню справи вимагають від князя розрахунку. Володимир спочатку затримує виплату боргу, а в часі «винагороджує» варягів правом воювати Константинополь. Сам вступає у змову з греками, попередивши останніх про планований варягами напад. Більше того, закликає греків покінчити остаточно з варягами: «разнести их розно».

Б. Рыбаков називає наступні причини, що призвели до розриву Володимиром договірних зобов'язань з варягами: «Наймані варязькі загопи, буйні та вимогливі у мирний час, які прагнуть до морських розбійницьких набігів, але неповороткі у полі, не були придатні для державних цілей Русі. Володимир, син убитого печенігами Святослава, дуже швидко зрозумів марність норманів як військової сили та небезпеку Фарлафів і Руальдів у руських містах»²¹.

Володимир встановлює державні кордони й упроваджує досвід застав течіями річок. На Лівобережжі – Десна, Остер, Трубіж, Сула; на Правобережжі – Стугна. Це міста-фортеці Білгород, Василів, Новгород Малий, Переяслав Руський, Володимир на Клязьмі, Остерський городець тощо. Що повідомляють нам билини щодо процедури організації Володимиром Першим дружинно-богатирських формувань? По-перше, дізнаємося з яких країв прибуває воїнство до лав Володимирових. По-друге, отримуємо інформацію про ставлення загалу до тих, хто ставав на захист князівських інтересів. Билинні сюжети розцінювали найм на службу до князя, як зраду общинних інтересів. І плата за цю зраду мізерна – «харч з князівського столу».

Розглянемо билини, де основною дійовою особою є Ілля Муромець. Хто він за походженням, з яких земель? Билини презентують Іллю Муромця виходцем з Півночі.

От того, от моря синего

От того от океана Ледовитого

*Ехал старой да Илья Муромец на добром коне*²².

²⁰ Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.... URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush4.htm>

²¹ Рыбаков Б.А. Указ. раб. С. 60.

²² Былины Печеры и Зимнего берега. Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1961. С. 47.

Дорогою до Києва треба було долати перешкоди. Він проходить першу заставу (кордон), яку контролюють руські богатирі, перемагає їх. Це означає, що причетність до руського богатирства для нього попереду. І нехай нас не дивує наявність у нього хреста, адже, як відомо, хрест (рівних кінців) символізує сонце. Хрест – символ його віри, єдине, як свідчить зміст биліни, що залишилось у народу у зв'язку з наступом на його власність, права та свободи. Руське богатирство намагається відібрати і віру.

*Ой вы еси, мужики, русские богатыри,
Бить – то вам меня не за что,
Взять – то вам у меня нечего,
Только есть на мне чуден крест позолоченный!
На то мужики пуще обрадовались,
Хватать стали Илью Муромца.
Разгорелось у Ильи сердце богатырское,
Он схватил всех трех во белы руки,
Бросил их о сыру землю,
И тут мужикам и смерть случилась²³.*

Підїхавши до «застави великої», Ілля натрапив на Солов'я Рахмантовича. Полонивши його, везе до Києва. Там в якості винагороди просить князя лише про одне: не ув'язнювати, тобто не полонити його землю:

*Ненадо мне ваши подарочки, -
Говорит тут Илья Муромец, -
Меня храните, да в темницу не садите²⁴.*

Попри те, що, після отримання від київського князя «титула» руського богатиря, він захищав інтереси Києва, князь через наклеп боярства кинув Іллю до темниці. Даний лейтмотив яскраво присутній у биліні «Ілля Муромець», записаній від Є.Г. Миндіної²⁵. Зі змісту виходить, що Ілля Муромець, ставши на службу до князя, брав участь у приборканні тих, хто поклонявся ідолам-кумирам, тобто половців, землеробів-общинників, які в биліні криються за «Ідолищем поганим», що мешкає у «чистім полі». Винагородив князь шубою. Отримавши її, богатир «став веселий, шубу цю носить, та такі слова примовляє»:

*И ты будь, моя шуба, счастлива,
И будь, моя шуба, таланиста,
Я убил Идолища во чистом поли,
Еще убить бы неприятелей со зятьком со Кириаком,
У его, собаки, силы множество²⁶.*

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibid. С. 77.

²⁶ Ibidem.

З літописів відомо, що Володимир дарував війнству землі, маєтності, перетворюючи дружинників на землевласників. Вчитаємося у літописні рядки, датовані 995 р.: «И заложил на броду том град, и нарече ему Переяславль, зане переял славу отрок; и сотвори отрока того великим вельможею, такоже и отца его великим величеством почте, и весь род его; и иде в Киев, радуясь со славою и победою»²⁷. Такі його дії викликали незадоволення у претендентів на ці землі: у бояр, найближчого княжого оточення. У билині «прочитуємо» це незадоволення: «Нас ніхто не дарував такими подарунками... стали думати щоб повернути на нього»²⁸. Як це у них вийшло прочитуємо зі звернення бояр до князя:

*Ты вот подарил нахващище шубу,
Он по полу похаживает,
За рукав шубу повалчивает,
И шубе своей наговаривает:
И ты будь, моя шуба, счастлива,
И будь, моя шуба, таланиста,
Я убил Идолщица во чистом поли,
Еще убить бы Солнышка Владимира»²⁹.*

Як наслідок, Іллю Муромця ув'язнено на 15 років. На прохання княгині Апраксії, яка підтримувала Іллю під час ув'язнення (неволі), останній знову стає на захист інтересів князівської верхівки: виступає все ж на бій з Киршаком³⁰. З текстів билин дізнаємося, що Ілля Муромець воює з жителями станиць, а станиці (як заявляє «Слово о полку Ігоревім») – половецькі територіальні одиниці:

*Я куды стрелку направлю, да тут введь полетит,
Я кого введь велю, да того введь пострелит...
Ты пади-ко станишницькам во черны груди,
Ты убей –ко се их да до единого»³¹.*

Стріла не лише вбиває «сгрудившихся» розбійників, а ще й рве землю («во косу сажень»³²). Земля – основний ресурс, за який триває протистояння.

Особливе місце у підтримці відстоюваної нами ідеї про присутність русько-половецького конфлікту в билинах посідає цикл, посвячений Солов'ю Розбійнику, Солов'ю Рахманову. Цей билинний персонаж викликав у літературознавстві неабияку дискусію, в якій у др. пол. XIX ст. взяли участь І. Мандельштам, А. Афанасьєв, В. Міллер, Г. Ягич. Дискусія тривала навколо проблеми «хто такий Соловей Розбійник?». А. Афанасьєв, В. Міллер: Соловей Розбійник – «велетенський птах, що затемнює все небо»³³.

²⁷ ПСРЛ. Т. 9, 10... С. 66.

²⁸ Былины Печеры и Зимнего берега... С. 77.

²⁹ Ibid. С. 77.

³⁰ Ibidem.

³¹ Новичкова Т.А. Сокол-корабль и разбойничья лодка (к эволюции «разбойничьей» темы в русском фольклоре) // Фольклор и этнографическая действительность. Санкт-Петербург: Наука, 1992. С. 185-186.

³² Ibid. С. 186.

³³ Мандельштам И. Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов) созданных под влиянием мифов. Ч. I, II. Санкт-Петербург, 1882. С. 181.

І. Мандельштам, опонуючи В. Міллеру, наполягав: «Проф. Міллер едва ли станет утверждать, что птичий образ Соловья доказан. Крыло, как признак Соловья, попадает совершенно случайно в одном пересказе и совершенно незаметен в ряду других, ничего общего с признаками или свойствами птиц не имеющих, а между тем признаком этим Міллер пользуется как доказательством. Что Соловей сидит на гнезде не доказывает его птичьей природы, как потому, что как и сам Міллер замечает, что гнездо употребляется и в применение к человеческому быту, так и потому, что в гнезде сидят и жена, и дети Соловья, которые имеют образ во всех отношениях человеческий – они в некоторых пересказах (Гильфердинга) в подзорную трубу высматривают батюшку»³⁴.

Г. Ягич, А. Веселовський: Соловей Розбійник – богатир. Г. Ягич закликає в оцінці Солов'я Розбійника виходити зі змісту найдавніших (початкових) редакцій, з яких прочитується його богатирські властивості. Дослідники наводять в якості прикладу рядок з білини про Анікію Воїна: «Був на землі богатир Соловей». Ягич називає Солов'я Розбійника богатирем першого покоління, а Іллю Муромця – другого. Таку позицію знекровлюють самі ж білинні тексти. По-перше, дізнаємося, що Соловей Розбійник є як противником Володимира, так і його оточенням. По-друге, Д. Ровінський наводить білину за переказом Кирєєва, в якій Ілля Муромець і Соловей Розбійник діють в одному часі: беруть участь у звільненні Кракова³⁵.

Своєрідну характеристику Солов'ю дає В. Мірзоев, називаючи його сепаратистом: «Між тим Соловей, по суті, нікого не грабує і розбоєм не промишляє; білина називає його розбійником цілком дарма. Він сидить у своєму родовому гнізді та губить лише тих, хто порушує межі його володінь. Соловей діє суворо оборонно, не проявляючи активних, наступальних дій. Об'єктивно ж він, звісно, порушує нормальне життя держави, заважає її функціональному розвитку. Існування сепаратистського володіння Солов'я різко суперечить білинній свідомості, заснованій на принципі єдиновладдя та цілісності Київської Русі. Ось причина, чому він має бути знищений, а не розбій, який загалом він не робив. Той факт, що саме Солов'я-розбійника бере в полон Ілля Муромець і привозить на суд князя Володимира, набуває в цьому світлі глибокого сенсу: родовий лад викорчований до кінця, стародавній сепаратизм знищено»³⁶. Сучасні автори такої ж думки: «“Розбійник” по відношенню до Солов'я скоріше епітет, чим позначення роду занять»³⁷. Яке продуктивне визначення – *сепаратизм*! На наш погляд, стосунки між Солов'єм Розбійником і Володимиром розкривають і презентують зміст відносин між половецтвом і київською владою. Князь пропонує Солов'єві: «Поставлю я тебе у Києво-граді да воевоюю». На що Соловей йому відповідає: «Всі будуть у Києві від мене вिति, а серце моє є розбійницьке». Наступна пропозиція Володимира: «А призначу я тебе у монастир будівничим». Соловей у відповідь: «Я ж для монастиря руйнівник». Живе Соловей Розбійник, як і половці, у полі:

*Привязал Илья Муромец Соловья ко стремени,
Поехал к подворью Соловьиному,
Выехал на Соловьиное поле, на широкое*³⁸.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Русские народные картинки. Книга IV. Собрал и описал Д. Ровинский. Санкт-Петербург: Изд-во Академии наук, 1881. С. 24.

³⁶ Мирзоев В.Г. Былины и летописи. Памятники русской исторической мысли. Москва: Мысль, 1978. С. 38.

³⁷ Новичкова Т.А. Указ. раб. С. 183.

³⁸ Мандельштам И. Указ. раб. С. 18.

Постійними ознаками Солов'я Розбійника є «залягання доріг» і «сидіння на дубах». Дуб – символ Перуна у предків українців. Перун – бог битв і боротьби. Т.Новічкова акцентує: «Билинний Соловей Розбійник – уособлення чужої віри, іноплемінної сакральності»³⁹. Ні, Соловей – ототожнення одвічної віри слов'ян. Соловей у «народних картинках» постає перед нами на коні, в обладунку воїна нічим не відмінному від обладунку руських богатирів. По обидва боки «листової картинки» у двох клеймах написи: «Соловей – розбійник, славний богатир»⁴⁰. «Славний» – але не «руський». Звернемо увагу на той факт, що Соловей згадується в билинах у трьох відмінних називних формах: Соловей Розбійник, Соловей Славний Богатир, Соловей Рахманов.

У билинах Півночі, в циклі епіки про Іллю Муромця, згадується Соловей Рахманов:

Пособил бог добыть Соловья Рахманова.

*Пособи, бог, добыть врага неверного, врага идольского*⁴¹.

Вдамося до «прочитання» оному. «Соловей» – лексема двоелементна. Перший елемент – «соло» – очевидно, від давньослов'янського «село», що означало «поле»⁴². Той факт, що у латинській «сол» означає «сонце» говорить про ширину і стійкість семантичного поля даного елемента. Предметом поклоніння для тих, хто займався польовими роботами було сонце. Звідси внутрішній зв'язок між цими лексемами: поле, сонце, село. До речі, у сучасній чуваській мові «sal» – село, у черемисів село – теж «sol», в українській, як і в російській, маємо «село», що доводить правомірність заявленого Н.Я. Марром в «яфетичній теорії мов»⁴³. Другий елемент «вей», очевидно, від санскритського «ваю» – «вітер» і водночас «голос». Отже, за лексемою «Соловей» можемо прочитувати і «голос поля», і «голос сонця», тобто голос тих (до всього, соціально активний голос), хто підпадає під ідолопоклонство: землеробів-общинників. А у киево-руській історії ідолопоклонниками були лише половці-кумани, які тільки і відрізнялися тим, що були не тієї віри, звідси «невірні». Тоді знаходимо пояснення тому, що народ-творець билин поважає та любить свого захисника, називаючи його Соловей Славний Богатир. В оцінці Іллі Муромця, князя Володимира та його оточення Соловей, зрозуміло, – розбійник. А от форма «Соловей Рахманов», швидше за все, самоназва, що презентує самооцінку та вказує на причетність до конкретного етносередку. Лексема «Рахманов» – двоелементна. Перший елемент «Рах» – від rex – правитель. Другий – від санскритського man – людина. Отже, «Рахманов» – «правитель манів» чи «правитель куманів», що були в опозиції до влади Рюриковичів.

Зі змісту билин дізнаємося, що сім'я намагається звільнити Солов'я. За одними переказами доньки Солов'я – Невея, Неніла, Пелька – та зяті виїшли було на Іллю Муромця з рогатинами, та батько зупинив їх⁴⁴. За іншим переказом за Солов'я сім'я була готова заплатити

³⁹ Новичкова Т.А. Указ. раб. С. 184.

⁴⁰ Ровинский Д. Сказки и забавные листы / Народные картинки. Санкт-Петербург: Изд-во Академии наук, 1881. С. 9.

⁴¹ Былины Печеры и Зимнего берега... С. 50.

⁴² Вайан А. Руководство по старословянскому языку / Перевод с французского В.В. Бородич. Москва: Изд. иностранной литературы, 1952. С. 430.

⁴³ Марр Н.Я. Чуваши яфетиды на Волге. Избранные работы. В 5-ти томах. Москва-Ленинград: Государственная академия истории материальной культуры, 1936. 243 с.

⁴⁴ Ровинский Д. Указ. раб. С. 28.

викуп, як і у випадку з літописним половецьким князем Белдюзем, що сам пропонував за себе викуп. В одному з переказів присутня цікава деталь: Ілля питає Солов'я чому у нього всі діти «в один лик». Соловей відповів: «...сина вирощу віддам за нього дочку, а дочку вирощу – віддам за сина, щоб Соловейки рід не переводився»⁴⁵. Очевидно, йдеться про характер шлюбних стосунків у межах землеробської общини, яка функціонувала надміру замкнено, тому сини та доньки одного роду чи племені бралися між собою. Ця деталь підкреслює відмінність двох світів, двох культур – урбанізованої (міської) й аграрної (сільської). Отже, Соловей – захисник сол-а: поля (права на землю), солця / сонця (споконвічної віри).

У записі казки про Іллю Муромця зі збірки Афанасьєва привертає увагу інша деталь: «Перемігши Солов'я Розбійника Ілля Муромець запитує його: “де твоя лежить скарбниця?” Відповідає Соловей: “Лежить моя скарбниця в моїх кутузових селах, а гінці ганяють (туди) по два місяці, а незабаром місяць”. Туди, до житла Солов'я, і вирушив Ілля Муромець»⁴⁶. Отже, Соловей – презентант сільської культури.

Із заявленого циклу казок дізнаємося про те, що Соловей Розбійник чернігівчанин: «...[Ілля Муромець] сидячи на печі, чув не раз вісти про Солов'я Розбійника, який між Києвом і Черніговом дорогу заліг». Коли Ілля Муромець привіз Солов'я на княжий двір, той «...одним оком на Київ, іншим, за старою звичкою, на Чернігів дивився»⁴⁷. Вчитася у текст Повчання Володимира Мономаха, де останній веде мову про зіткнення з Олегом за Чернігів і свій вимушений відступ до Переяслава. Звернемо увагу у цитованому на роль половців, на їх поведінку, на їх мету. Вони лише відстоюють право Олега на Чернігів. Того Олега, який не бажав коритися церковникам і славив Гора (Сонце), тому й отримав з боку християнізованих Рюриковичів псевдонім-прізвисько Гориславич. Він «збудив» землеробську масу – половців. Ось цей уривок: «И потом Олег на мя приде с Половечскою землею к Чергинову, и бишася дрежина моя с ним 8 дний о малу греблю, и не вдадуче внити им в острог. Сжаливси хрестьяновых душ и сел горящих и монастырь, и рек: «Не хвалитися поганым!» И вдах брату отца его место, а сам идох на отца своего место Переяславлю. И выздохом на Святого Бориса день ис Чернигова, и ехалом сквозь полкы половечские, не в 100 дружине, и с детьми, и с женами. И облизалхуся на них половцы яко волцы стояще, и от перевоза из гор». Соловей Розбійник з цієї ж маси землеробів-общинників чернігівського краю, де зародився половецький опір.

Билини своїм змістом відбивають рух державотворчих заходів у напрямі земель, де вже століттями, як свідчать дослідження археологів, панувало орне землеробство як основа господарчого типу. Ілля Муромець змагається з Поляницею. Припустимо, що Поляниця – спадкоємниця войовничих амазонок, рікою яких вважається Дон⁴⁸. Поляниця – «нахвальщица» – плід Іллі Муромця і жінки, що, на наш погляд, уособлює землю. Їх зустріч (воїна і землі) сталася через необхідність збору данини для княжого двору: Ілля Муромець «выхаживал дани – выходы от князя Владимира»⁴⁹. Билини презентують Поляницю явно опозиційною до всього руського:

⁴⁵ Былины Печеры и Зимнего берега... С. 29.

⁴⁶ Ibid. С. 33.

⁴⁷ Ibid. С. 6-7.

⁴⁸ У народів Північного Кавказу войовниче жіноцтво називали Дон-бетерами. Від «бату» – «сила». Це були представниці князівських родів, шлюб з якими, як свідчать літописи, – честь для руських князів.

⁴⁹ Ровинский Д. Указ. раб. С. 54.

*На кони сидит же поляница, оглянулася.
Говорит же поляница да удаляя:
- Думала же русские комарики покусывают, -
Ажно русские богатыри пощаживают.⁵⁰*

В опозиції цілий народ, якого позбавляли права власності на землю. Цей народ уособлюють билинні безбатченки: Соколик, Татарченя, Борис Козлов, син Семигорки, син баби Латигорки, син короля Задонського⁵¹. Зупинимось у даному моменті на трьох називних формах. Перша – «син баби Латигорки» – власна назва, що ще раз підтверджує: незадоволені землероби-общинники були всюди, бо місцевість і народ «латигори» це, як мінімум, псковщина, і, як максимум, – північ. У літописах читаємо: «...бе бо Псковичи подвели немцы Чудь и Латыгору и Лыбь»⁵². «Син короля Задонського» – це, на наш погляд, Кончак, бо він нащадок Отрока / Атрака, який, будучи переслідуваним Володимиром Мономахом, йде в Задоння, а далі заключає угоду з царем Джорджії Давидом. Останній бере шлюб з дочкою Отрока, у якому народжується Кончак, що у перспективі об'єднав все половецтво і переможно воював з Руссю. Саме його ми можемо співвідносити з царським домом Давида, бо він син останнього і онук Отрока / Атрака.

Землі Подоння, на наш погляд, прочитуються ще й у казці про Іллю Муромця і Святогора, записаній Гільфердінгом. Ілля Муромець і Святогор їдуть до «сиверных гор», а на дорозі виникає гроб. На ньому напис «Кому судилося в труні лежати, той у неї і ляже». Ліг спочатку Ілля, та не прийшлася та по-ньому. За ним ліг у труну Святогор: «...труна саме для нього зроблена; прикрив себе Святогор кришкою, а вже потім і не міг її геть підняти»⁵³. Кришка труни символізує собою угоди, які половці уклали з руськими князями. Святогорці з часом, як відомо, прийняли християнство, поховали у такий спосіб своє ідеологічне минуле.

Святогор зі Святих Гір. На обширах України є гірсько-складчаста система Донецький кряж. Саме з ним В. Крисаченко пов'язує Святі Гори⁵⁴. Ця височина простягнута в коліні Дінця та Дону, тягнеться навскіс з північного заходу на південний схід на 370 км, ширина 170 км, найбільша висота цієї гірської складчастої області – 367 метрів. Святі ж гори над Дінцем мають прямовисні скелі, заввишки понад 70 метрів, що цілком достатньо і для облаштування фортець і для побудови цілих міст. До речі, археологи (Я. Постернак, М. Міллер та ін.) саме в цьому регіоні пов'язують низку прадавніх поселень з культурою Артанії⁵⁵. Артанія – Арійська Танія, тобто Подоння. В. Крисаченко, швидше за все, не помилився визначаючи координати Святих Гір, бо має у цій проблемі одностумця-попередника П. Шабпальського, який, спираючись на народну традицію, теж співвідносить Святі Гори з Сіверським Дінцем⁵⁶.

⁵⁰ Тресков В.И. Фольклорные связи Северного Кавказа. Нальчик, 1963. С. 204.

⁵¹ Ровинский Д. Указ. раб. С. 51.

⁵² ПСРЛ. Т. IV: Новгородская и Псковская летописи [Новгородская четвертая и Псковская первая летописи]. Санкт-Петербург, 1848. С. 178.

⁵³ Ровинский Д. Указ. раб. С. 19.

⁵⁴ Крисаченко В.С. Християнство на теренах України I-XI ст. Київ: Наукова думка, 2000. С. 485.

⁵⁵ Ibid. С. 96-97.

⁵⁶ Шабпальский П. Историческое описание реки Северского Донца близ Святых Гор // Записки Одесского общества истории и древности. 1848. Т. II. С. 286.

Богатир Святогор, на наш погляд, має свого прототипа в історії: літописного половецького князя Пукітана. Пукітан – воїн Танії (Подоння), бо перший елемент «пук» – в народній говірці («условных языках») означає «воїн»⁵⁷. Та можемо трактувати природу оному «Пукітан» і від іншого змісту першого елемента: «пук» – російське «пучок»⁵⁸. Звідси «Пукітан» – збирач, об'єднувач колосся – воїнства Танії / Подоння. Можемо припустити, що Святі Гори в літописах фігурують під назвою Вал Половецький. Вчитаемся у подійний ряд 1223 року: «Проидоша бо ти таурмени всю страну Куманску (землі межиріччя Кубань (Кобан) – Дон – *Авт.*), придоша близь Руси, идеже зоветься Вал Половьчъскы (Донецький кряж – *Авт.*)»⁵⁹ За цим валом на поч. XIII ст. зосереджувалась Половецька земля. З промови князя Котяна: «Нашу землю днесь отъяли, а ваша заутро взята будеть»⁶⁰. Отже, Вал Половецький – Святі Гори, сучасна назва – Донецький кряж.

У нашому досліді половців заявлено етноосередком, що бере свій початок з територій північних по відношенню до Києва. У билинах є ще один герой північанин у витоках своїх. Мова про Дюка Степановича. Останній прощається з матір'ю, коли з'являється намір «сьездить в стольне Киев-град»⁶¹. Мати: «Не съездить тебе прямой дорожецкой. Ехать надо по Волхову, с Волхова надо ехать на Свиру-реку»⁶². Гідронім «Волхов» асоціюється з сучасною річкою Волхов (Новгородська область і Ленінградська), яка бере свій початок в озері Льмень, протікає обширною Прильменською низиною, впадає в Ладозьке озеро. Билинна «Свир-река» – сучасна річка Свир, протікає землями Ленінградської області, витікає з Онезького озера, впадає в Ладозьке озеро. Ось він рух з Півночі.

В іншому варіанті-записі (від Шишлової) також маємо акцент на північному походженні героя: Кольський півострів – Корела

*Во той-то во Нижній Малой Галицы,
Во той-то Корелы пребогатыи,
При чесной-то Омелфы Тимофеевны,
Ей сын был да молодой Дюк Степанович*⁶³.

Прибувши до Києва, Дюк Степанович переживає розчарування:

*Я, – грит, – думал хорош, пригож стольный Киев-град,
А в стольном Кieve ничего нету*⁶⁴.

З київськими (руськими) богатирами Дюк Степанович вирішив помірятися силою: довести їм, що його земля багатша, і він, як виходець цієї землі, багатший. Коли

⁵⁷ Шейн Т.В. К вопросу об условных языках // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Санкт-Петербург, 1898. Т. III. Кн. 3. С. 507.

⁵⁸ Мандельштам И. Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов) созданных под влиянием мифа. Ч. I, II. Санкт-Петербург, 1882. С. 166.

⁵⁹ Памятники литературы Древней Руси XI–XV веков. Москва: Советская Россия, 1981. С. 132.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Былины Печеры и Зимнего берега... С. 56.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

«переписували» маєтності руських богатирів, то «залишилося чорнил, паперу на сто рублів». Карелу стали «описувати», то мати Дюка заявила:

*У нас есть три погребя:
Первый погреб с красным золотом,
Второй погреб – с чистым серебром,
Третий погреб – с чистым жемчугом⁶⁵.*

Отже, зміст билини явно принижує роль Києва і фіксує для нас слов'янськість Півночі. Народ-творець билинного епосу, фактично, прославляє свій край і всіляко «підтримує» вихідця із своїх земель. Дослідник фольклору В. Мельник пов'язує билинного героя Дюка Степановича із західноукраїнськими землями, з Малим Галичем. На його думку, оном «Дюк» походить від «дук» / «дука» у значенні «князь», «воєвода». В одному з сюжетів Дюк Степанович долає *палань-гору*. Він відвідує паланки. В. Мельник акцентує: «...відвідання Дюком паланки теж знаходить підтвердження у збереженні цього терміну аж до наших днів. Так, колишнє укріплене місце під Мукачівським замком, що на Закарпатті, до сьогоднішнього дня зберегло цю назву. Термін «паланка» широко вживався не лише в Південній Русі, але й в Угорщині, Румунії, Югославії і в усіх цих землях означав «укріплення»⁶⁶. Укріплення з метою захисту, звідси правомірність трактування нами етнікону «половці» від давньоіндійського «пала» у значенні «захисник».

Літературознавці вважають, що билинний Тугарин не просто художній образ: «Він має цілком реальний історичний прототип: половецький хан (хоча в літописі не хан, а князь – *Авт.*) Тугаркан став у 1094 році тестем Святополка. Тугаркана вбили кияни у 1096 році. Вбивство у Києві історичного Тогаркана та билинного Тугаркана справді дає підставу для такої паралелі»⁶⁷.

Зауважимо позицію Ю. Смірнова, В. Смолицького, які наполягають на тому, що ім'я Тугаркана, як і інші епічні імена (Богатир, Добриня, Дунай, Залешанин, Казарин, Пересвет, Рахман, Салтан, Соловей, Сухан, Тороп, Хотен), були власними «некалендарними» іменами на Русі аж до кінця XVII ст. й експлуатувалися у середовищі нижчих і середніх прошарків населення центральних районів Московської Русі. До речі, до календарних імен половецьких князів можемо з упевненістю віднести ім'я Осень. З літописного запису, датованого 1081 роком: «Осень, князь Половецкий, умре». Отже, літературознавці у такий спосіб підтримують ідею про автохтонну природу половецтва та пічоназства. Додамо лише, що вони у половецькому етнокультурному середовищі, як і в русо-слов'янському, ілюстрували характер носія, поведінку, соціальну роль чи місію.

Билина «Альоша Попович і Тугарин» засвідчує той факт, що Попович є вихідцем зі Східної Русі, бо він у пошуках життєвого пристановища вирушає разом з Єкимом Івановичем «з славнова Ростова». На шляху до омріяного Києва, подорожуючі зустрічаються з Тугарином. Полонивши його у поєдинку, приводять до «стольного града», де Тугарин стає

⁶⁵ Ibid. С. 89.

⁶⁶ Мельник В.М. Історична правдивість фольклору (VI-XVIII ст.). Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. С. 102.

⁶⁷ Былины Печеры и Зимнего берега... С. 237-238.

учасником застілля, під час якого «нечесно хлеба» їв. Тобто, і князь Володимир, і Попович, і Єким Іванович, і Тугарин годуються з одного столу – з однієї землі. Вони вимушені співіснувати, хоча інтереси у всіх різні. З'ясовується, що Тугарин виявив нахил до нечесного співжиття:

*Нечесно у князя за столом сидит,
Ко княгине он, собака, руки в пазуху кладет,
Тебе, князю насмеха от ца!*⁶⁸

Насамперед, привертає увагу суто український конструкт «Насмеха от ца» («наруга от ца»). До всього, поведінка Тугарина викликала обурення у князя. А Альошею Поповичем заволодіває намір приборкати Тугарина, який повністю заволодіває увагою княгині. Поединок призначено на ранок. Змагання передбачало заклад. Попович у заклад віддав своє життя, а за Тугарина заклад платили князі, бояри, селяни. Чому саме вони? Бо, як відомо, у столичних князів завжди була опозиція: князі, бояри, які керувалися ідеєю реалізації особистого економічного інтересу, а мали насаджувати політику державну, що передбачало захист загального інтересу.

*В та поры князи и бояре скочили на резвы ноги
И все за Тугарина поруки держат:
Князи кладут по сту Рублев,
Бояра – по пятидесят,
Крестьяна – по пяти Рублев
Тут же случилися гости купеческия,
Три корабля свои подписывают
Под Тугарина Змеевича,
Всяки товары заморския,
Которы стоят на быстром Непре*⁶⁹.

І княгиня сказала своє слово на захист Тугарина:

*Стала пеняť Алёши Поповичу:
- Деревенишна ты, заселишна:
Не дал посидеть другу милому*⁷⁰.

За Поповича «підписався» лише Владика чернігівський. Церква і половецтво – непримиренні сторони. Попович перемагає Тугарина: «Йому голову зрубали, і впала голова на сиру землю, як пивний казан». Володимир відчув себе переможцем. Альоша «став служити (князеві – Авт.) вірою і правдою». Але на нього чекав діалог-двобій з княгинею:

⁶⁸ Ibid. С. 242.

⁶⁹ Ibid. С. 243.

⁷⁰ Ibidem.

*Деревенишна ты, заселишна!
Разлучил меня с другом милым,
С молодым Змеем Тугаретиным? –
Отвечает Алёша Попович млад:
- А ты чай еси, матушка княгиня Апроксевна!
Чуть не назвал я тебя сукою,
Сукою-ту волочайкою!⁷¹*

Билина «Ілля Муромець і син» «утримує» в собі, на наш погляд, досить вагомий (завуальований, звичайно) історичний контекст. Ілля Муромець, ставши руським богатирем, служить на заставі⁷². За заставою (тобто за кордонами руської землі) живе його син Соколик, про існування якого він не знає. Зміст билини у цьому моменті яскраво «контактує» зі змістом літописів, де першим князем половецьким, що прийшов на Русь, був Сокіл ([с о к а л] – літописна фонетична транскрипція). Ілля Муромець, виконавець державної політики, породжує половецтво, представником якого і є молодий ще (15 років), але зухвалий і войовничий Соколик. Бачимо за необхідне зробити акцент на тональності, в якій народ видає образ Соколика. Його власне ім'я вжито у пестливій формі. Отже, народ на боці Соколика. Зміст билини акцентує на життєвій концепції Соколика (половецтва):

*Я заеду нынче в стольный Киев-град,
Святы иконыя сповыкалаю,
Старого казака возьму во конюхи
Всю заставу его сповыубиваю.
Едет, просит споединщика⁷³.*

Ілля Муромець виходить на поєдинок з Соколиком, але відчуття рідної крові (генетичний зв'язок) не дає йому вбити юнака, до винищення якого він «підступає» тричі. Дізнавшись, що Соколик його син, Муромець забирає його до свого шатра. Юнак виявляє непримиренність: повертається до своєї землі з питанням до матері про батька. Виносить матері і моральний, і фізичний (вбиває її) вирок: говорить про те, що для батька вона «б...ь», а він «в...ок». Керований бажанням помститися батькові, повертається, але здійснити свій намір (вбити) не зміг, бо того захистив від удару гострої зброї хрест.

⁷¹ Ibid. С. 245.

⁷² Як і хто ставав багатирями? Про таке у дослідженні С. Плетньової: «...от 1116 г. в Ипатьевской летописи сообщается: «...бишася половцы и с торки и с печенегы у Дона». В результате битвы и те и другие ушли с Дона «в Русь к Володимиру». На этих двух примерах уже видно, что русские князья охотно брали бродивших по степи торков и печенегов под свое покровительство и давали им земли на пограничье – в Поросье и под Переяславлем. Уже в конце XI в. на левом берегу Роси появился г. Торческ, заселенный торками. С начала XII в. на страницах летописи в качестве поросских вассалов Руси постоянно упоминаются берендеи (возможно, отколовшаяся орда половцев). Русские князья образовали из этих народов прочный, хотя и не всегда верный заслон от половцев. В середине XII в. все поселившиеся в Поросье кочевники образовали союз черных клобуков. Под этим именем они и фигурировали в дальнейшем в летописи». (Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII веков. Москва, 1975. URL: <http://a-nevsky.ru/library/drevnerusskie-knyazhestva-x-xiii-vekov8.html>).

⁷³ Былины Печеры и Зимнего берега... С. 71.

Ілля Муромець заключає: «Вже ти, що робиш, млад Соколушек, не говорилося більше битися-ратитися»⁷⁴. У цих словах «методика стосунків» між руссю та половецтвом: домовлялись, та не домовились. Отже, в билині половецтво – безбатченко Соколик, а відібрана у селян-общинників земля – жінка (мати Соколика, на ім'я Володимирка – володіння миру, общини). Вона постає перед нами займаною, близькою до згвалтованої, що народжує у своїх нетрях безбатченків – незахищених дітей, які не мають права на рівність. Вони живуть, як і Соколик, стремлінням прийти до Києва та «зруйнувати храми», що й робили половці, призиввши Русь до остаточного занепаду.

Висновок. Билини – найдавніший жанр героїчного епосу. Та тільки виникає питання «хто герої?». Адже текст билин презентує конфлікт, у якому беруть участь, зрозуміла річ, дві сторони. Перша – Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня Микитич, які стоять на обороні інтересів меншості – князя та його оточення. Друга – Соколик, Соловей Рахмантович, Святогор та ін. – захищає інтереси більшості, яку традиційно називаємо народом. Отже, билини – джерело, що забезпечує «історичний суд» цілої епохи. Народний епос передає зневагу до церкви, духовенства, князівської верхівки, княжого оточення, тому що за всіма переліченими суб'єктами зміни революційного характеру, які ігнорували інтереси більшості. Сюжети та герої билинного епосу співпадають з такими у літописах.

Билини збереглися лише на Півночі. Туди не діставалася рука княжого Києва, туди (зокрема!) відступали незгодні з політикою Києва. Для творців і хоронителів билин Київ на ментальному рівні – ворожий осередок, а головні реформатори Київської Русі – Володимир Перший і Володимир Мономах – негативні герої. Один запровадив «вогнем і мечем» християнство, нову систему оподаткування та суду, увів інститут посадництва, започаткував процес відбирання землі в общинників. Другий провів чистку земель Русі від незгодних з політикою Києва, яка була спрямована на становлення монархічної влади. Саме тому в билинах фігурує лише одне княже ім'я – Володимир. Отже, билини відбивають болісний процес державного будівництва, в опозицію до якого і стали половці-маніхеї, тобто протидержавники.

Nadia Agafonova

The Rus'-Polovetsian Conflict in the Bylina's Epos

Abstract: Annals are the main source of the presentation of Russian statehood in the 19th - 13th centuries. The accented written resource is a reflection on the state-building process of only the two largest feudal lords of that time: the prince, the church. 'Bylinas' is an epic format of reaction to the same process of that part of society, which showed opposition to the initiatives of the Rurikovichs: to change the owner of the land, destroying the traditionally active principle of communal land ownership; replace customary law with codified law, centralize power by replacing democratically elected princes in the context of one or another tribe with an official of Kyiv, increase taxation by introducing a tithe; give Christianity the status of the state religion, eradicating paganism.

⁷⁴ Ibid. С. 75.

'Bylinas' is an epic imprint of the conflict between the social forces that created the fairway of statehood and the social majority, which experienced the loss of rights and freedoms during the establishment of a new format of social practice. The entire opposing (autochthonous!) mass is «read» by the polytonym «polovtsi» in the meaning «defenders». The bylina's epic is a representative of the Rus'-Polovtsian confrontation.

Keywords: 'bylina', epics, Polovtsians, state-building initiatives, Christianity, codified law, tithes, Rus' Hero ('bogatyř')